

Marija Branković
Nebojša Petrović

Totalitarizmi u društvima i ljudskim umovima

Osvrt na knjigu Charny, I.W. (2006). *Fascism and democracy in the human mind. A bridge between mind and society*. University of Nebraska Press: Lincoln and London.

Pitanje koje neprestano zaokuplja pažnju naučnika i laika jeste pitanje osvetljavanja destruktivnih aspekata ljudske prirode. Knjiga *Fašizam i demokratija u ljudskom um* Izraela Čarnija predstavlja jedan od skorašnjih priloga u razmatranju te krupne teme. Knjiga predstavlja pokušaj da se raznovrsni fenomeni u ljudskom ponašanju obuhvate i objasne fenomenima fašizma i demokratije, sa specifičnim psihološkim značenjem. Ona predstavlja zanimljivo štivo ne samo za stručnjake iz oblasti psihologije, psihoterapije, političkih nauka i srodnih disciplina već i za laike koji žele da prošire svoje razumevanje ljudskog uma i društvenih sistema i fenomena.

Kako bi se knjiga i njen doprinos mogli valjano razumeti, treba uzeti u obzir da je autor psiholog, koji se već preko pedeset godina bavi veoma raznorodnim delatnostima: s jedne strane, psihoterapijom, a s druge, proučavanjem genocida i nasilnih zločina. Prema sopstvenom priznanju, oduvek je osećao potrebu da istraži najmračnije strane ljudske prirode, što je kulminiralo uređivanjem *Enciklopedije genocida* (Charny, 1999). Čarni je takođe osnivač *Međunarodnog udruženja proučavalaca genocida* i veoma je angažovan u komentarisanoj i analizi različitih aktuelnih dešavanja, ponajviše poricanje genocida nad Jermenima iz 1915. godine.

Čarni u pomenutoj knjizi nudi svojevrsnu sintezu svojih uvida iz obe oblasti, kojima se dugo bavio. Suštinski, on se zalaže za formulisanje objedinjene teorije koja bi istim skupom osnovnih principa objašnjavala ljudsko ponašanje na različitim nivoima – individualnom, nivou bliskih i porodičnih odnosa i nivou društva. Ključni pojmovi u toj teoriji jesu pojmovi „fašističkog” i „demokratskog” uma i ti nazivi su, verovatno, i najproblematičniji (prim. zato ćemo ih u daljem tekstu davati pod navodnicima). Autor je pošao od ideje da se politički ili društveni pojmovi fašizma i demokratije mogu

primeniti na objašnjavanje ponašanja pojedinaca prema sebi i prema bliskim osobama. On, u stvari, obnavlja jednu od najpoznatijih ideja u istoriji socijalne psihologije, ali nedosledno i neprecizno. Naime, dok su autori Berklijske studije (Adorno et al., 1950) uspeali da otkriju strukturu ličnosti koja bi bila prijemčiva za prihvatanje fašističkih ideja i prakse, Čarni smatra da su „fašistički” i „demokratski” um suštinski dva različita načina konceptualizacije stvarnosti („softverska programa”, kako ih on naziva), odnosno dve različite mape stvarnosti kojima se pojedinci (i društva) rukovode. Dakle, Čarni ne pokušava da napravi i obrazloži dublju distinkciju između odlika društvenog sistema i ljudskog uma ili strukture ličnosti, te umesto da istakne da se ljudi sa određenim psihološkim sklopom bolje prilagođavaju ili da bolje funkcionišu u društvenom sistemu koji odgovara njihovim karakteristikama, iako su to, ipak, dva odvojena nivoa, on izjednačava ta dva nivoa analize kao da je ljudski um jedan mini društveni sistem u kome se odvijaju isti procesi kao i u onom širem.

No, čak i ta složena analiza autoritarne ličnosti veoma oštro je kritikovana (npr. Christie & Jahoda, 1954; Stewart & Houlst, 1959) jer nije uzimala u obzir da se nasuprot demokratske ličnosti mogu nalaziti osobe koje prihvataju i drugačije totalitarne ideologije, a koje mogu biti sasvim suprotne ili čak protivrečne fašizmu (Eysenck, 1954). Skoro svaki Poljak može nam posvedočiti da ni potpuno uništenje fašizma, jednog užasnog sistema, ne može da garantuje demokratiju. Česta upotreba termina „fašistički” za stigmatiziranje drugog može da umanjí značaj tog pojma, pa i značaj sistema koji ga je sprovodio. Upravo to se ponekad dešava, na primer u današnjoj Bosni i Hercegovini, kad u dnevno-političkim okršajima stranke koje su kritikovane veoma često lakonski odgovaraju svojim kritičarima da su fašisti, samo zato što im se to čini upečatljivo i marketinški prodorno. Korišćenje ovog pojma relativno slobodno i preširoko u pomenutoj knjizi takođe može da ima negativne posledice. No, ovde Čarni daje i dodatna objašnjenja, uglavnom ponavljajući Rokiča (Rokeach, 1960). Ključna odlika „fašističkog” uma jeste, tako, rigidnost i apsolutna odanost jednoj ideji, koja je izabrana kao vrhunski princip organizacije stvarnosti. „Demokratski” um se karakteriše fleksibilnošću i odustajanjem *od bilo* kog apsolutističkog zahteva ili ideje (kurziv autora osvrta), a ne samo od fašističkog i to u različitim situacijama: kad, na primer, sveštenik pozove u krstaški rat ili u džihad, kad predsednik Centralnog komiteta pozove u odbranu komunizma, pa i kada se apsolutistički i nekritički tumače i naizgled, ili zaista, modernističke i progresivne ideje. U svakom od tih slučajeva nedostaje „demokratski” um, koji je empirijski orijentisan, odnosno kad teži da se rukovodi stvarnošću, a ne sistemom uverenja koji se nameće stvarnosti. Najvažnije od svega po čemu se, prema stanovištu Čarnija, „demokratski” i „fašistički” um razlikuju u smislu vrhunskih vrednosti jeste očuvanje i unapređivanje života – što je za demokratski um ključna vrednost. Ova ideja javlja se i drugde, npr. pri objašnjenju distinkcije između slepog i

konstruktivnog patriotizma (Schatz, et al., 2003), no izgleda da Čarni, kao i mnogi moderni autori, smatra da sa par modernih i zvučnih naziva, poput „softvera ljudskog uma”, izraza koji često koristi, pruža neka nova i produbljenija objašnjenja.

Autor u knjizi razrađuje osnovne ideje na ukupno 471 strana, kroz deset poglavlja, koja su organizovana u dva dela. Prvi deo knjige bavi se analizom odnosa fašističkog i demokratskog principa na svakom od pomenutih nivoa analize. On započinje iznošenjem stanovišta da je fašistički način funkcionisanja ljudi, očekivan ili čak i urođen. Za ljude je karakterističan niz psihičkih mehanizama usmerenih na pojednostavljivanje stvarnosti, kao što su korišćenje heuristika prilikom donošenja odluka, pristrasnosti u zaključivanju ili težnja za kognitivnom konzistencijom, „Fašističko” mišljenje je, takođe, u mnogo čemu veoma privlačno – pruža sigurnost i izvesnost, odbranu od anksioznosti i osećaj moći. Međutim, ljudi s razvijenim kognitivnim kapacitetima imaju mogućnost da prepoznaju te mehanizme i da se opredele za drugačiji način viđenja stvarnosti. I ova tačka nije nova, već je dobro poznata iz desetina složenih istraživanja (npr. Van Hiel & Mervielde, 2002, 2004; Jost et al., 2003; Akrami & Ekehammar, 2006). Jarimovic i Bartal (Jarymowicz & Bar-Tal, 2006) čak jasno dokazuju važnost sigurnosti i izvesnosti u evoluciji, što omogućava automatsko javljanje reakcija povezanih s njima, dok je za više kognitivne procese neophodno ulaganje mnogo veće energije.

Čarni dalje analizira niz karakteristika ta dva vida mišljenja i funkcionisanja, koji se, uglavnom, nalaze kod Rokiča (Rokeach, 1960) još pre više od pola veka. „Fašistički” i „demokratski” um se odlikuju nizom suprotnih tendencija u mišljenju: totalitet i perfekcionizam nasuprot prihvatanju kontradikcija, kompleksnosti i raznovrsnosti, apsolutizam i sigurnost nasuprot prihvatanju nesigurnosti, cenzurisanje protoka informacija nasuprot otvorenosti prema informacijama, kritičnosti i empiričnosti. „Fašistički” um ne toleriše različitost i neslaganje, niti bilo kakve devijacije od proklamovane *Jedne* ideje. Zatvoren je za informacije, kritiku i revizije. Shodno tome, on zahteva konformiranje i poslušnost, dok je i sam sklon pribavljanju moći i uverenjima o sopstvenoj superiornosti. „Demokratski” um zastupa slobodu i odgovornost za donošenje odluka, kao bazičnu ravnopravnost i poštovanje za druge. Karakteristike „fašističkog” uma neumitno vode nasilju prema sebi i drugima, surovosti i uništavanju života, dok je osnovni princip „demokratskog” uma verovanje u humanost i život. Povrh toga, „fašistički” um uključuje poricanje nasilja prema sebi i drugome, dok „demokratski” um ima kapacitet da prihvati odgovornost za počinjene greške.

Čarni zastupa tezu da niko nije imun na „fašističke” oblike mišljenja i on svaku od karakteristika ilustruje primerima iz društvenih i političkih zbivanja, kao i obiljem studija slučaja iz psihoterapijske prakse. Posebno su interesantni primeri „fašističkog” mišljenja koje je autor primetio u pomažućim

profesijama i psihoterapiji, koji su čak zabeleženi i kod čuvenih humanističkih psihologa. Čitaocima će biti upečatljivi primeri „fašističkog” odnosa prema sebi samima – grčevitog održavanja neke ideje, bilo da se radi o zahtevu za postignućem i uspehom, zahtevu za moralnom ispravnosću, za fer tretmanom od strane drugih ili nečem drugom.

U drugoj polovini knjige Čarni se bavi pitanjem o tome kako se mogu prevazići zavodljivosti „fašističkog” mišljenja i na individualnom planu i u društvu. On najpre sumira karakteristike „demokratskog”, uma koje predstavljaju zdravu alternativu „fašističkim” obrascima mišljenja. Zatim zastupa ideju da je psihoterapija najbolji primer antifašističke delatnosti i odličan način prevazilaženja destruktivnih tendencija u ličnosti. Čini se da je autor stoji na stanovištu da psihoterapija, zapravo, predstavlja odgovor na osnovno pitanje u ovom delu knjige, makar što se tiče pojedinca. On navodi kako mu je iskustvo pokazalo da je primena opisanih koncepata u individualnoj, partnerskoj i porodičnoj terapiji bila veoma korisna i da je mnoge psihopatološke fenomene moguće rekonceptualizovati u terminima fašizma i demokratije. Psihoterapija pruža uvid u „fašističke” zaslepljenosti u mišljenju i postavlja pred pojedinca izbor – da li će ostati pri tome da sebe vidi na „fašistički” način ili će dozvoliti fleksibilniji pogled na svet, zasnovan više na realnosti. Psihoterapijski principi mogu se primeniti i u svakodnevnom životu kako bi se radilo na povećanju „demokratičnosti” uma – čitaocima je ponuđeno i nekoliko konkretnih predloga. I ovaj deo analize ima svoje preteče u ranijim radovima, od Vilhelma Rajha pa nadalje. Rajh (Reich, 1933), i sam psihoanalitičar i savremenik uspona fašizma, davno je primetio da bi psihoanaliza mogla da pomogne u prevazilaženju potisnutih sadržaja koji dovode do prijemčivosti ka fašističkoj ideologiji, ali je takođe primetio i problem obuhvatanja većeg broja ljudi tom analizom i tragao za načinima gde bi „defašizacija” uma mogla da se ostvari mnogo masovnije. No, današnji aktivisti obično ne čitaju o istorijskim iskustvima, te često predlažu akcije koje treba da prevaziđu predrasude, diskriminaciju i slične negativne oblike mišljenja i ponašanja tako što okupljaju veoma ograničen broj ljudi, i to obično onih najpristupačnijih koji i nemaju preterano razvijene te negativne odlike, i kroz svoje, navodno kreativne, programe pokušavaju da reše problem. Pritom zaboravljaju da čak iako su njihove metode savršene, broj učesnika njihovih programa jeste samo kap u moru, i ne znači gotovo ništa na širem društvenom nivou.

Bitno je naglasiti da, iako autor u ovoj knjizi zastupa tezu o potrebi formulisanja jedinstvene teorije ljudskog ponašanja, on zapravo ne nudi neku formalnu ekspoziciju te teorije, niti detaljno argumentuje njene postavke. U poređenju s drugim skorašnjim knjigama koje se bave temom genocida i nasilnih zločina (kao Staub, 2010; Waller, 2007), njegova knjiga ima nešto drugačiji fokus. U izlaganju, koje je napisano jednostavnim i upečatljivim stilom, Čarni više iznosi svoje osnovne stavove nego što ih potkrepljuje. Izlaganje

je potkrepljeno primerima iz terapijske prakse, koji imaju za cilj da ilustruju, pre svega, korisnost predloženih koncepata. Autor poziva čitaoca da bude inspirisan izlaganjem i da preispita u kojoj meri zapravo koristi „fašističke” obrasce funkcionisanja u sopstvenom životu.

I sam autor, doduše, priznaje da ideje koje on zastupa nisu potpuno originalne i nove. Ključna novina koju donosi ova knjiga trebalo bi da bude osvetljavanje primene tih koncepata na funkcionisanje i mišljenje pojedinca. Međutim, i postavka o rigidnosti i apsolutizmu mišljenja kao osnovi psihopatoloških fenomena svakako nije nepoznata publici zainteresovanoj za psihoterapiju, budući da je ona temelj nekih pravaca, kao što je racionalno-emozivna terapija (Ellis & Harper, 1997; Ellis & Dryden, 2007). Ipak, njegovo izlaganje ima specifični fokus i sistematično ilustruje raznovrsne aspekte fašističkog razmišljanja i funkcionisanja.

Važno pitanje je, svakako, pitanje vrednosti predloženih koncepata „fašističkog” i „demokratskog” uma u objašnjavanju različitih vrsta ponašanja. Vrednost objedinjene teorije ljudskog ponašanja mogli bismo procenjivati na najmanje tri nivoa: 1. mogućnosti i korisnost integrativnog stanovišta, 2. obrazloženost osnovnih postavki (kao i razrada specifičnih mehanizama) teorije, i 3. mogućnost primene koncepata u rešavanju individualnih i društvenih problema nasilja i destruktivnosti.

Na prvo pitanje teško je dati konačan odgovor pošto u knjizi nedostaje sistematično obrazlaganje ponuđenih stanovišta. Tek se pri kraju knjige, u desetom poglavlju, Čarni osvrće na pitanje opravdanosti povezivanja individualnih i društvenih nivoa ponašanja i formulisanje teorije koja objedinjuje te nivoe ponašanja. Autor priznaje da taj odnos nije potpuno jednoznačan i da pojmovi mogu poprimati različito značenje kada se upotrebljavaju u kontekstu ponašanja pojedinca, odnosa u malim grupama i odnosa u društvu. To se dešava zbog efekata uvećanja ili redukcije nivoa posmatranja. On, kao primer, navodi kako se ideja proganjanja može različito manifestovati na različitim nivoima – kao paranoidno mišljenje kod pojedinca, kao fenomen „žrtvenog jarca” u porodici ili kao diskriminacija manjina na globalnom društvenom nivou. Međutim, prema njegovom mišljenju, sve te pojave suštinski odražavaju isti fenomen projekcije na druge kako bi se izbegla sopstvena anksioznost i povredljivost.

Pretpostavljamo da bi socijalni psiholozi bili skeptični prema preslikavanju jednog plana ponašanja na drugi, pošto se smatra da se makro-grupni fenomeni odvijaju prema sasvim drugačijim zakonitostima u odnosu na fenomene individualnog ponašanja (Forsyth, & Burnett, 2010). Čarni priznaje da ne moraju uvek postojati identične zakonitosti ponašanja na svakom nivou, ali smatra da je ipak češći slučaj da se takve zakonitosti mogu otkriti i formulisati. Može se, svakako, prihvatiti argument da bi bilo korisno razmatrati i istraživati korespondencije između različitih nivoa ljudskog ponašanja.

Međutim, na tom nivou analize autor nije pokazao da se može govoriti o zaista identičnim psihološkim ili socijalnim mehanizmima, već se pre može reći da su u pitanju analogije. Iako različita ponašanja pojedinaca i društava, kao što su, na primer, netrpeljivost prema delovima sopstvenog selfa ili delovima društva, pokazuju neke sličnosti, ne možemo bez detaljnijeg istraživanja prihvatiti tezu da su za to odgovorni identični (ili paralelni) mehanizmi. Čini se da bi pre imalo smisla govoriti o nekim univerzalnim motivacionim osnovama ponašanja na različitim nivoima, dok su specifični fenomeni i mehanizmi kojima se oni ispoljavaju različiti.

Sledeće pitanje koje vredi razmotriti jeste obrazloženost osnovnih postavki teorije. Na pitanje o tome kako se može objasniti destruktivnost u ljudskoj prirodi Čarni odgovara postuliranjem veoma opštih principa ljudskog funkcionisanja, koje smatra univerzalnim i urođenim. To stanovište ostaje nedovoljno specifično na nivou razjašnjenja mehanizama koji vode od apolotističkog mišljenja do nasilnih akcija. Ukoliko su ljudi generalno skloni onome što se označava kao „fašističko” mišljenje, postavlja se pitanje kojim se činiocima objašnjava to što većina ljudi ipak ne sklizne u nasilje. Koncept nasilja prema sebi jeste problematičan i svakako se može povezati s nasiljem prema drugima uglavnom na simbolički način (na primer, kada govorimo o fenomenima kao što su prebacivanje sebi, zahtevanje uspeha, uskraćivanje zadovoljstva itd.).

U takvom stanovištu posebno je zanemarena uloga izvesnih situacionih i kontekstualnih činilaca, čija je uloga već dobro dokumentovana u prethodnim istraživanjima (Haney, Banks, & Zimbardo, 1973; Milgram, 1963). Autor čak nudi alternativnu interpretaciju Milgramovih nalaza, u terminima patološke destruktivnosti ispitanika (bez obzira na činjenicu što su u pitanju reakcije većine ispitanika), pre nego odnosa prema autoritetu.

U poslednjem poglavlju autor nudi nešto sistematičniju analizu ljudske težnje za dovršavanjem struktura i ispunjenošću (što autor slikovito naziva „going all the way” – pitamo se da li je u pitanju preimenovanje geštalta?). Inercija u ljudskom razmišljanju i ponašanju ima nekoliko mogućih izvora (koji se nužno ne isključuju): energetske procese, geštalt princip potrebe za dovršavanjem struktura, kao i potrebu za kognitivnom konzistencijom. Takva vrsta uporedne analize različitih srodnih koncepata formulisanih u različitim psihološkim disciplinama deluje kao mnogo ubedljivija strategija koja bi prethodila formulisanju integrativnih stanovišta. Konstatacija da je ljudska priroda „fašistička” i da samim rođenjem nosimo destruktivni kapacitet, suštinski ne doprinosi razumevanju mehanizama koji vode tome da se taj kapacitet ispolji ili ne ispolji.

Posebno valja istaći to da je u srži osnovnih pojmova demokratičnosti i fašizma jedan vrednosni postulat, pre nego naučni. Naime, ključna definišuća karakteristika jeste vrednosno opredeljenje u odnosu na poštovanje ljudskog života. Za „demokratski” um ljudski život predstavlja vrhunsku vrednost, a

„fašistički” um nužno vodi nepoštovanju i uništavanju života. Čarni i sam naglašava da ne treba razdvajati etičke i naučne (psihološke i psihopatološke) pojmove. On smatra da nauka, kao delatnost usmerena na objektivno saznavanje realnosti, treba da služi krajnjem cilju čovečanstva, kao i svakog pojedinačnog čoveka, a to je očuvanje i unapređivanje života. On predlaže da se u svaku definiciju koja razgraničava mentalno zdravlje od poremećaja uključi kao ključni kriterijum spremnost za uništavanje života (sopstvenog i tuđeg). Takvo stanovište moglo bi se problematizovati sa različitim teorijskih i epistemoloških stanovišta. Posebno ne deluje ubedljivo predloženi niz koraka u sprovođenju programa naučno zasnovanog razvoja demokratskog društva. Zadržimo se samo na ukazivanju na probleme u prevođenju naučnog znanja u specifične preporuke za društvenu akciju. Što se tiče vrednosnog pozicioniranja nauke, različite paradigme ne bi se složile oko toga da li je moguć vrednosno neutralan naučni stav. Čitaocima je ostavljeno da odaberu da li je preporučljivije u naučnom istraživanju težiti maksimalnoj neutralnosti, s punom svešću o izborima koji se pritom čine, ili odvažno utemeljiti bilo kakav naučni pokušaj za vrednovanjem.

Najzad, ostaje nam pitanje – kako je moguće savladati i prevazići inherentno ljudsku „fašističku” prirodu? Podsetićemo da autor naglašava da je ovo urođena ljudska „oprema”, i da ona istovremeno predstavlja kapacitet za zlo – ili ludilo – u svakom od nas. Autor naglašava značaj prepoznavanja fašističkih tendencija i ličnog opredeljenja svakog pojedinca, kao i opredeljenja društva u celini, za odustajanje od fašističkih principa i utemeljivanje sopstvenog života u poštovanju i slavljenju života. Čitajući černijevu knjigu, čitalac ima utisak da se upravo sa svake njene stranice prenosi ova poruka – morate se odupreti fašizmu i slaviti život! Kada se govori o nekim praktičnim rešenjima ili metodama, autor posebno razmatra značaj psihoterapije kao treninga za demokratiju na individualnom nivou, iz čega je možda preterano zaključiti da sve liči na reklamu za psihoterapijsku praksu, možda i subvencionisanu od država koje ne žele „fašističke” umove među svojim stanovništvom.

Predloženim rešenjima može se zameriti to što su društveni aspekti suzbijanja „fašizma” ostali nedovoljno razrađeni, sem naglašavanja značajne uloge medija u promovisanju nasilja. Ostaje pomalo nejasno kako i kuda otići dalje od čvrste odluke i opredeljenja za život i demokratiju. Psihoterapija svakako ne predstavlja univerzalno rešenje problema na ličnom nivou; dodatno pitanje je – da li će se njeni efekti generalizovati na društveno funkcionisanje? Da li demokratski orijentisano građansko vaspitanje može da reši čitav složeni problem održavanja nasilja u društvu? Naša društvena praksa iz neposredne prošlosti ukazuje na to da takvi programi mogu da budu kontaminirani dogmatskim ili, kako Čarni kaže, fašističkim mišljenjem. Naime, često su ti programi preuzimani nekritički iz drugih sredina i iako oni zaista kritikuju neke negativne pojave u našem društvu, neretko dovode do potpuno nekritičkog odnosa prema sopstvenim dogmama: time se jedna dogma, u koju ne sme da se dira, zamenjuje drugom, te prema tome dogmatski, tj. „fašistički”

um ostaje. Naravno, u takvim slučajevima uvek ima pozivanja na neke visoke principe i borbu protiv očiglednog zla, a zaboravlja se da su se tokom istorije veliki zločini opravdavali, kako se govorilo, najvišim ciljevima: pomenimo samo pravovernost vere, cilj koji je doveo do krstaških ratova, do pokolja ogromnih razmera poput Vartolomejske noći, do sadašnjih terorističkih napada; jednakost svih ljudi, zbog čega su formirani gulazi, ili, u novije vreme, principe liberalne demokratije, zbog čega su čitave zemlje, uz ogroman broj ljudskih žrtava, uništene. Umereni glasovi su često u takvim prilikama učutkivani kao glasovi izdajnika koji drže stranu onima koji su obuzeti đavolom, onima koji bi da ugnjetavaju proleterijat ili su protivnici slobode i napretka. A upravo takvi glasovi jesu brana dogmatizmu i fenomenu da jedan dogmatizam, pozivajući se na iskorenjivanje prethodnog po svaku cenu, zadržava svoju negativnu suštinu.

S druge strane, uvažavajući značaj ličnog i društvenog opredeljenja pri likom izbora koncepcije realnosti, čini se da treba uzeti i obzir i motivacionu osnovu opisanih fašističkih sklonosti. Na primer, prema teoriji socijalnog identiteta i samokategorizacije (Hogg & Abrams, 2006), jačanje grupnog identiteta, čak i do granica potiskivanja ličnog identiteta, služi održavanju samopoštovanja. Prema teoriji upravljanja strahom (Pyszczynski, Greenberg, & Solomon, 1997), samopoštovanje je potrebno ljudima kako bi se odbranili od potencijalno parališuće egzistencijalne anksioznosti. Ukoliko razumemo osnovne ljudske pokretače, verovatno ćemo moći bolje da usmerimo ljude ka zadovoljavanju potreba na način koji je manje destruktivan po njih i druge. Stanovište koje je izneto u ovoj knjizi više se može smatrati normativnim i etičkim nego empirijskim i direktno primenljivim.

Knjiga *Fašizam i demokratija u ljudskom umu* bavi se povezivanjem dva plana ljudskog postojanja: načina na koji postojimo sami sa sobom i bliskim drugima i načina na koji postojimo u društvu. Ključnu razliku u postojanju čini na oba ova plana naša sposobnost da budemo fleksibilni i otvoreni za različite ideje i različite ljude. Čitalac u ovoj knjizi neće pronaći sistematičnu psihološku niti sociološku analizu fenomena vezanih za nasilje i genocid, ali će imati priliku da preispita na iskustven način svoj sopstveni kapacitet za demokratičnost. Moglo bi se reći da je autor ovom knjigom, svojim ubedljivim primerima i istrajnim insistiranjem na izboru i odgovornosti, i pored potpunog promašaja u korišćenju pojma „fašistički”, posebno u psihološkom smislu, postigao cilj – promovisao je vrednosti života

Reference

- Adorno, T., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D., & Sanford, R. N. (1950). *The authoritarian personality*. New York: Harper.
- Akrami, N., & Ekehammar, B. (2006). Right-wing authoritarianism and social dominance orientation: Their roots in big five personality factors and facets. *Journal of Individual Differences*, 27, 117–126.

- Charny, I. (Ed.). (1999). *Encyclopaedia of Genocide*. ABC-CLIO.
- Christie, Richard & Jahoda, Marie (Eds.). (1954). *Studies in the scope and method of „The Authoritarian Personality”*. Glencoe, Ill.: Free Press.
- Elis, A., Harper, R., A. (1996). *Vodič u razuman život*. Beograd: RET Centar.
- Ellis, A., & Dryden, W. (1997). *The practice of rational emotive behavior therapy*. New York: Springer Publishing Company.
- Eysenck, H. (1954). *The Psychology of Politics*. London: Routledge and Kegan.
- Forsyth, D., & Burnett, J. (2010). Group processes. In: Baumeister, R., & Finkel, E. (Eds.). *Advanced Social Psychology* (pp. 495–524). New York: Oxford University Press.
- Haney, C., Banks, C., & Zimbardo, P. (1973). Interpersonal dynamics in a simulated prison. *International Journal of Criminology and Penology*, 1, 69–97.
- Hogg, M. A., & Abrams, D. (2006). *Social identifications. A social psychology of inter-group relations and group processes*. Taylor & Francis e-Library.
- Jarymowicz, M., & Bar-Tal, D. (2006). The dominance of fear over hope in the life of individuals and collectives. *European Journal of Social Psychology*, 36, 367–392.
- Jost, J. T., Glaser, J., Kruglanski, A. W., Sulloway, F. J. (2003). „Political conservatism as motivated social cognition”. *Psychological Bulletin*, 129 (3): 339–375.
- Milgram, S. (1963). Behavioral study of obedience. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 67, 371–378.
- Pyszczynski, T., Greenberg, J., & Solomon, S. (1997). Why do we need what we need? A terror management perspective on the roots of human social motivation. *Psychological Inquiry*, 8(1), 1–20.
- Reich, W. (1933/1971). *Die Massenpsychologie des Faschismus*. Kiepenheuer & Witsch, Köln.
- Rokeach, M. (1960). *The open and closed mind: investigations into the nature of belief systems and personality systems*. New York: Basic Books.
- Schatz, R. T., Staub, E., & Lavine, H. (1999). On the varieties of national attachment: Blind versus constructive patriotism. *Political Psychology*, 20(1), 151–174.
- Staub, E. (2010). *Overcoming evil: Genocide, violent conflicts, and terrorism*. New York: Oxford University Press.
- Stewart, D., & Hoult, T. (1959). A Social-Psychological Theory of the Authoritarian Personality. *The American Journal of Sociology*, Vol. 65, No. 3, pp. 274–279.
- Van Hiel, A., & Mervielde, I. (2002). Explaining conservative beliefs and political preferences: A comparison of social dominance orientation and authoritarianism. *Journal of Applied Social Psychology*, 32, 965–976.
- Van Hiel, A., & Mervielde, I. (2004). Openness to experience and boundaries in the mind: Relationships with cultural and economic conservative beliefs. *Journal of Personality*, 72, 659–686.
- Waller, J. E. (2007). *Becoming evil: How ordinary people commit genocide and mass murder*. New York: Oxford University Press.